٣-قەرەباغ: سنووری ڕووبەڕووبوونەوە لە نێوان دوو پڕۆژەدا

لەوەتەی بە شێوەیەکی خوێناوی لە شوبات/ فبرایەری ساڵی ١٩٩٢ەوەوە ناکۆکی لەسەر هەرێمی قەرەباغ تەقیوەتەوە، تا دەگاتە ئەو ڕووداوانەی لە سەرەتای نیسان/ ئەپریلی ١٩٩٣دا ڕوویان دا، کە زیاتریش لە کێشەیەکی "ناوخۆ"ی سنووردار دەچێت، ئەم ناکۆکی‌یە خۆی لە هەوڵی ئەرمەنیەکاندا دەبینێتەوە بۆ جیاکردنەوەی تەواوی هەرێمەکە لە ئازەربایجان و، دواتر لکاندنەوەی یەکجارەکیی بە "نیشتمانی دایك" ئەرمینیاوە. سنووردارییی ئەم ناکۆکیەش لەوەدایە کە شەڕەکان تەنها سنوورەکانی هەرێمەکەی گرتۆتەوە و بەرەو دەرەوەی تەشەنەیان نەکردووە.

لەم ئاستەی کێشەکەدا، هەڵسوکەوتی توركیا هەڵسوکەوتی بینەر بووە پڕبە پێستی ئەم وشەیە، بە تەنها هاوهەڵوێستەکانی نەبێ لەگەڵ ئازەربایجاندا، بگرە ئەنقەرە سەرەڕای هاواری ناڕەزایی باکۆ، ڕێی داوە کۆمەکی مرۆیی و خۆراك و دەرمان بە خاکی خۆیدا بۆ ئەرمینیا تێپەڕێت، هاندەری توركیاش لەم هەڵوێستەی تورکیادا ئەوە بووە کە حەزی نەکردووە مۆرکیکی ئایینی، مەسیحی یا ئیسلامی بە ناکۆکیەکە بدات و، هەروەها دوژمنایەتی نەکردنی جیهانی خۆرئاواو ڕووسیا، چونکە "لوبی"یەکی ئەرمەنیی بەهیز هەیە کە دەتوانێ ڕای گشتی دژ بە تورکە موسلمانەکان بجوولینیت.

بەڵام لە ڕاستیدا هاندەرە ڕاستەقینەکانی ئەو هەلویستەی توركیا لەوە دوورتر دەڕوات و پەیوەستە بە پەیوەندییەکانی توركیا-ئەرمینیاوە.

ئەوەبوو مەسەلەی ئەرمەن دوای ئەوەی لەسای دەسەڵاتی سۆڤیتیدا حەفتا ساڵ "خەوی لیکەوت"، بە هەرەسی سۆڤیت و، سەربەخۆیی ئەرمینیا خەبەری بۆوە، تا لەگەڵ خۆیدا هەموو میراتی‌یە جوگرافیو ئایینی و ئیتنی‌یە دیرینەکان بهینێ، کە هەموویان بە پەیوەندییەکان لەگەڵ توركیا و گەلی توركیاوە پەیوەستن. لەبەرئەوەی هەردوو خالی ناکۆکیی سەرەکی لە نیوان تورکیا و ئەرمینیادا بریتین لە: وازنەهینانی ئەرمەن لە داواکردنەوەی ئەو زەوییانەی ئیستا بەشیکن لە خاکی تورکیاو، بەردەوام تاوانبارکردنی تورکەکان بە کوشتاری ئەرمەنیەکان لە سالی ١٩١٥دا.

ڕەفتاری نەرمی تورکیا لە ئاست کێشەی قەرەباغدا (کە بەلای باکۆوە شتێکی سەیر بوو)، نامەیەکی ڕوون و ئاشکرا بوو بۆ یەریڤان کە ئەنقەرە حەزدەکات فایلە دوو قۆڵییە ئاڵۆزەکانیان دابخەن و لاپەڕەیەکی نوێی پەیوەندیی نێوان ئەو دوو گەلەو ئەو دوو وڵاتە هەڵبدەنەوە.

تا ئەو نزیکانەش وا هەست پێ دەکرا کە دەشێ ئەم هەوڵانەی تورکیا سەرکەوتن بەدەست بهێنن؛ ئەگەر بە وردی و کاوە خۆو ژیرانە کاریان بۆ بکرێ.

بەڵام ئەو گۆڕانکارییە مەیدانییە سەربازییانەی لە ڕۆژانی یەکەمی مانگی نیسان/ ئەپریلی ١٩٩٣دا ڕوویاندا، کێشەی قەرەباغیان بردە قۆناغێکی نوێوەو دەریانخست کە لەوانەیە ئەو "نەرمی"یەی تورکیا سەرکەوتن بەچنگ نەهێنێ.

ئەوەبوو لە سەرەتای نیسان/ ئەپریل دا هێزەکانی ئەرمینیا بەوەوە نەوەستان کە لە میانی گلبیجیرو لە نێوان ئەرمینیاو قەرەباغدا تێپەڕگەیەکی دی دروستبکەن؛ بەڵکو پێشڕەوییان کردو کۆمەڵێك زەویوزاری ئازەرییان داگیرکرد کە ١٠/١ی ڕووبەری ئازەربایجان دەبێ، دواتریش قەرەباغیان بە سنووری ئێرانەوە بەستەوەو ئازەربایجانیان لە زەوییەکانی خۆرهەڵاتی قەرەباغ جیا کردەوە.

ئەم ئۆپەراسیۆنانە سێبەری قورسی خۆیان خستە سەر پەیوەندییەکانی تورکیا-ئەرمینیا و، گەوهەری کێشەکەیان خستەوە ڕوو کە چیدی بەتەنها تایبەت نییە بە قەرەباغ و، ئایا هەر سەر بە باکۆ دەبێت یان دەچێتە سەر ئەرمینیا، بەڵکو پەیوەستە بە سەرجەم پەیوەندییە هەرێمیەکانەوەو بە تایبەتیش پەیوەندییەکانی تورکیا-ئەرمینیا.

لە ڕاستیدا نیشانەکانی گۆڕانی ئەم کێشەیە یان گەڕانەوەی بۆ ڕیشەکانی لە بۆنەیەك زیاتردا، لەگەڵ سەرەتای هەڵوەشانەوەی یەکێتیی سۆڤێتدا سەریهەڵدا. ئەوەبوو لە ساڵی ١٩٨٩دا پەرلەمانی ئەرمینیا داوای هەندێ زەویوزاری کرد کە دەکەونە نێوان "باکووری ئازەربایجان و باکووری خۆرهەڵاتی تورکیاوە". لە ساڵی ١٩٩١یشدا سەرۆکی ئەرمینیا تیرپترۆسیان کە بە "میانرەو" ناودەبرێ لە گفتوگۆیەکدا لەگەڵ گۆڤاری "بەلگەو ڕووداو"ی سۆڤیتیدا وتی کە "قارس زەوییەکی ئەرمەنییە" (ئیستا قارس ناوچەیەکە لە باکووریخۆرهەڵاتی تورکیایە). هەروەها "لیژنەی پەرلەمانیی میژوو" کە بترۆسیان سەرۆکیتی لە راپۆرتیکیدا باس لەوە

دەکات کە "سنوورەکانی تورکیا مایەی پەسەندی نین". لە سەرەتای پاییزی ١٩٩٢یشدا باڵیۆزخانەی ئەرمینیا لە لەندەن نەخشەیەکی ئەرمینیای بلاوکردەوە کە هەندێ زەوی دەگرێتە خۆی ئێستا وان لەناو خاکی تورکیادا، وەکو تەرابزۆن و ئەرزنجان و موش و تەبلیس، ئەمەش هەمان ئەو نەخشەیەیە کە پەیمانی سیڤەر لە ساڵی ١٩٢٠دا بڕیاری لەسەرداو، دیاریکردنی درایە دەست سەرۆکی ئەمریکا ویلسۆن. لە بۆنەیەکی تریشدا جێگری وەزیری بەرگریی ئەرمینیا، فازگین مانوکیان، ڕایگەیاند کە دەوڵەتەکەی دان بە پرنسیپی نەگۆڕینی سنووردا نانێت لە قەفقاس و یەکێتی سۆڤێتی پێشوو. چونکە ئەم پرنسیپە بەتەنها بەسەر ئەوروپای دوای دوو جەنگی جیهانیی وێرانکەردا دەچەسپێ.

هەموو ئەم ئاماژانە، تا دەگاتە داگیرکردنی شاری فزولی ئازەری و دەوروپشتی کە بە ئێرانەوە بەستراوەتەوەو، بڕینی تاقە ڕێی وشکانی لە میانی ئێرانەوەو، لە نێوان ئازەربایجان و نەخچەواندا، نیشانەی ئەوەن کە خەریکە پرۆژەی ئەرمینیای یەکگرتوو و فراوان، تا نەڵێین "گەورە"، وردە وردە دێتە دی و، خەریکە لەگەڵ "پڕۆژەی تورکیا"دا بەیەکدا دێن کە هەندێ نێوەندی تورکی بیری لێدەکەنەوە و، لەسەروو هەمووشیانەوە سەرۆکی کۆچکردوو تورگوت ئۆزال کە داوای تورکیایەك دەکات بە "ڕۆڵی خۆی" هەڵسێت لە کەنارەکانی ئەدریاتیکەوە تا دەگاتە شوورای چین. ئەوەی سەیرو سەمەرەشە ئەوەیە کە تازەبوونەوەی هەردوو پڕۆژەی ئەرمەنی و تورکی لە چرکەساتێکی مێژووییدا هات کە دەرەنجامی هەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤێت بوو.

پاش سەربەخۆبوونی کۆمارە ئیسلامییە-تورکەکان لە یەکێتی سۆڤێت، لەڕێ هاوئاهەنگیی نێوان کۆمارە بە نەژاد تورکەکانەوە (نابێ "کۆماری باکووری قوبرسی تورکیشمان لە یاد بچێت) دەست بە هەوڵی زیندووکردنەوەی بیرۆکەی تۆرانیزم کرا، ئەم هەوڵە زیاتر جیددییەتیشی بەخۆوە گرت کاتێ ئەبولفەزڵ ئاڵچی بەگ لە ئازەربایجان دەسەڵاتی گرتە دەست، ئەم کابرایە بەوە ناسراوە کە ڕێچکەگری هێڵی ئەتاتورکیانەی توند ڕەوەو لایەنگری تەواوی ئەنقەرەیە.

بەڵام هەندێ ڕووداوو کەلێن وایان لەم پرۆژەیە کرد کە لە ئێستادا بە تەنها وەکو وەهمێك بێتە پێشچاو، کە ئەمەش کاریگەرییەکی نەگەتیڤیانەی بۆسەر پێگەی

ئەنقەرە هەبوو لە قەفقاسدا و، وای خستە بەرچاوان كە توركیا دەسەڵاتی جووڵانەوەی نییەو لە بەردەم "برا" توركەكانی تریدا خەریكە متمانەی لەدەست دەدات.

بانگەشەكردن بۆ بیرۆكەی یەك "نیشتمانی تورك"ی گەورە لە دەرەوەی توركیادا جگە لە ئازەربایجان لایەنگری تری نەبوو، لەبەرئەوەی ئەم بیرۆكەیە پشت بە خوێندنەوەیەكی بابەتیانەی هەلومەرجەكانی ئێستا نابەستێت، چونكە هەوڵدان بۆ پیشاندانی توركیا وەكو "برا گەورە"یەك كە دەتوانێ "برا بچووكەكان" بپارێزێت و دەستەبەری مافەكانیان بێ شتیكە لەگەڵ واقیعدا ناگونجێ و هەندێ نموونە بە درۆی دەخاتەوە، یەكێك لەم نموونانەش ئەوەیە كە پەیامنێری رۆژنامەی "حورییەت"ی توركی باسی دەكات كاتێ لە گەرانیكدا لەگەڵ ئۆزالدا دەبێ بەر لە دوا كۆچی، كە توركیا وەكو بەشیك لە "نیشتمانی تورك" ناروانیتە تاشقەند، بەلكو بەتەنها وەكو وڵاتیك لێی دەروانێ كە دەكەویتە ئەولای ئازەربایجانەوە.

هەروەها پەیامنێرەكە لە ئاماژە كردنیكدا بۆ نەبوونی "هەستی برایەتی" باسی ئەوە دەكات كە "ئۆزبەكستان، دلی نیشتمانی تورك، هەرگیز هەرگیز (ئەم وشەیەی دووپات كردەوە) بایەخ بە كارەساتی ئازەربایجان نادات". وەهەب بەختیار زادەش، كە لە زانكۆی باكۆ مامۆستایە، لە یادی ناچیت باس لەوە بكات كە ئۆزبەكستان و توركمانستان كۆمەك پیشكەش بە ئەرمینیا دەكەن.

یەكیك لەو كەلینە گەورانەی وادەكات جوولە بۆ كاركردنە سەر رووداوەكان نەبیت، هەلویستی هیزە ئیقلیمیە گەورەكانە لە قەفقاسداو لەسەرووشیانەوە رووسیا و ئیران، كە دژ بە سیاسەتی توركیان.

ئوزال جەختی لەوەكرد، هەروەها رووداوەكانیش، كە رووسیا سەرچاوەی سەرەكیی چەكداركردنی ئەرمەنە، (بەو دواییە لە توركیاداو لەسەر زمانی مەسعود یلمازەوە ئاماژە بۆ ئەوە كرا كە بەشیكی ئەو یارمەتییە عەسكەریەی بە ئەرمینیا دەدرێ، لە رێی كۆمەلیك فرۆكەوە لە حەلەبی سوریاوە دەهاتن، هەروەها ئیسلامیەكانی توركیا هیزە ئەمریكیەكانی ئینچەرلیك بەوە تاوانبار دەكەن كە سەرچاوەیەكی تری چەكن بۆ ئەرمەنیەكان). مەبەستی رووسیاش بەدەستهینانەوەی ئەو دەسەڵاتەی پیشوویەتی لە قەفقاسداو بە تایبەتیش لە ئازەربایجاندا، كە تاقە

دەوڵەتە نایەوێ بچێتە نێو کۆمەڵەی دەوڵەتە سەربەخۆکانەوە، ئەوەش بە گوشاری سەربازیی ئەرمینیا، هەرچۆن ڕژێمی سەر بە مۆسکۆش لە باکۆ لە ساڵی ١٩٩٢دا دوای کردنەوەی کەناڵی لاچین ڕووخا، مۆسکۆ ئومێدی دەخواست دوای کردنەوەی کەناڵە نوێیەکەی گلبیجیر لە نێوان ئەرمینیا و قەرەباغدا ئاڵچی بەگ هەرەسی بهێنایەو لایەنگرەکانی خۆی بچوونایەتەوە سەر حوکم لە باکۆ، ئەوە بوو دواتر ئەمەش هاتە دی و لە حوزەیرانی ١٩٩٣دا لەسەر دەستی سەرکردەی شیوعیی پێشوو حەیدەر عەلییف ی سەر بە مۆسکۆ کۆتایی بە حوکمی ئاڵچی بەگ هێنرا.

ئێرانیش، گەرچی ئەرمینیای بە داگیرکردنی زەویوزاری موسڵماننشینی ئازەربایجان مەحکوم کردو، داوایکرد هێزەکانی بکشێنێتەوە، بەڵام بە دڵنیاییەوە ئامادە نییە یارمەتی پێشکەش بە ڕژێمێك بکات کە لە باکۆدا دوژمنایەتیی دەکات و دوای ئەوەش دەکات ئازەربایجانی ئێرانی بخرێتە سەر کۆماری ئازەربایجان، هەرچۆن ئامادە نییە یارمەتی پێشکەش بە هەر ڕژێمێکی ئازەری بکات کە بەرژەوەندییەکانی تورکیا بخاتە سەروو هەر بەرژەوەندییەکی ترەوە.

هەردوو هەڵوێستی ڕووسیاو ئێرانی دژ بە سیاسەتی ئەنقەرە لە قەفقاس ڕووبەرێکی فراوانیان لە حیسابەکانی تورکیادا داگیر کردووە. کاتێ ئۆزالیش داوای خۆی بۆ بەکارهێنانی هێز دژ بە ئەرمینیا دووپات کردەوەو، وتی پێویستە "دەرسێکی بدرێتێ" و "چەند بۆمبێکی بۆ بهاوێژرێ"، سولەیمان دیمیریل ی سەرۆك حکومەت ناڕەزایی و نیگەرانیی زۆری خۆی پیشاندا، لەبەر یەك هۆ، ئەویش ئەوەیە کە هەر کارێکی سەربازیی تورکیا بەرەو ڕووی.. سوپای ڕووسیا دەبێتەوە. ئەوەش ئایندەی تورکیا دەخاتە بەر کۆمەڵێك مەترسییەوە.

بەڵام بەرامبەر بەمەش ئەنقەرە کە هەڵپەیەتی بە دوای ڕۆڵێکی ئیقلیمیی کاریگەردا ناکرێ هەتا هەتایە وەکو بینەرێك لە ئاست ئەم "پەلکێشانە"ی ئەرمینیادا دەستەوسان دابنیشێت. چونکە پێشڕەویی هێزەکانی ئەرمینیاو داگیرکردنی ئەو زەوییە ئازەرییانەی لەگەڵ ئێراندا هاوسنوورن، لە گۆشە نیگای ئاسایشی نەتەوەیی تورکەوە مەترسییەکی گەورەن چ بۆ ئیستاو چ بۆ ئایندە، لەبەرئەوەی ئەمە واتە دامەزراندنی "ئەرمینیای گەورە" و هەروەها ئەمە تەواوی هاوسەنگیەکان لە قەفقاسدا ئاوەژوو دەکاتەوە و تورکیا ناچار بە خۆتیهەڵقورتاندن دەکات تا

هاوسەنگییەکانی ئێستا بپارێزێت. خۆگەر تورکیاش نەیتوانی ئەو پێشڕەوییەی ئەرمینیا ڕابگرێت، دوای ئەوەی لەم ڕووەوە بۆسنەش شکستی هێنا، ئەوا هیچ مانایەك بۆ لاف و گەزافەکانی نامێنێتەوە بۆ ئەنجامدانی ڕۆڵێکی کاریگەر لە ئەدریاتیکەوە بۆ چین و، پاشانیش لە جیهاندا، ئەمە لە کاتێکا ئەو هەوڵی ئەوە دەدات لە چەند ساڵی ئایندەدا ببێتە "هێزێکی جیهانی" کە حیسابی بۆ بکرێ- هەروەکو ئۆزال خۆزگەی پێ دەخواست.

ڕووداوەکانی بەهاری ١٩٩٣ سەلماندیان کە سیاسەتەکەی ئەنقەرە بۆ "ماڵیکردن"ی ئەرمینیا لەڕێی یارمەتی‌یەو، هەروەها بێ لایەنی‌یەوە، شکستی هێنا، وەك چۆن هەوڵەکانی دەرەوەی تورکیا لە دامەزراندنی سیاسەتێکی تورکی و ڕووسی هاوبەشدا لە قەفقاسیشدا دوچاری شکست بوو سەرباری ئەو "پرۆژەی ئاشتی"یە نوێ‌یەی کە تورکیا و ڕووسیاو ئەمریکا لە ئایار/ مایۆی ١٩٩٣دا ئامادەیان کردو، بە هەنگاوێکی سەرەتایی لە قەڵەمدرا بۆ دۆزینەوەی چارەسەرێك بۆ کێشەی قەرەباغ، بەڵام ئەمەش بۆچوونێکی دیاریکراوو ڕوون ناخاتە ڕوو و، تەنها داوا لە لایەنە پەیوەندیدارەکان دەکات لەگەڵ یەکدا کۆببنەوەو لەسەر ئەو کێشانەی لە ئارادان گفتوگۆ بکەن. هەروەها هەڵوێستی ئەمریکاش سست و ناکاراو شپرزە دەبێت و هەوڵدەدات ناکۆکیەکە لە سنوورێکی "مەعقول"دا بهێڵێتەوە، بەبێ دۆزینەوەی چارەسەرێکی یەکجارەکی بۆی، ئەم هەڵوێستەی ئەمریکاش لە چەند هۆکارێکەوە سەرچاوە دەگرێت، دیارترینیان بوونی لوبی‌یەکی ئەرمەنی‌ی زۆر بەهێزە لە ئەمریکاو، لە هەمانکاتدا پێویستی‌ی ئەمریکا بۆ کارکردن لە پێناوی ئەوەی تورکیا وەکو دەوڵەتێکی هاوپەیمانی بمێنێتەوە، هەروەها وەکو ئەندامێکی پەیمانی ناتۆو، هێزێکی هاوسەنگی‌ی هەرێمی بەرامبەر بە ئێران و سوریا. هەروەها کارکردن بۆ هێشتنەوەو بەردەوامبوونی "مەکۆیەکی گرژی"ی نزیك لە سنوورەکانی ئێران و ڕووسیاوە، وەکو کارتێکی گوشاری ئەمریکاییە لە قۆناغێکدا کە تیایدا واشنتۆن لە سەرێکەوە هەوڵدەدات "مەترسیی ئسووڵیەت" لەخۆ بگرێ و، لە سەرێکی تریشەوە هەوڵدەدات ڕووسیا بۆ گۆڕانێکی زیاتر بەرەو ئابووریی بازاڕ هانبدات.

لەبەر هەمووئەم هۆیانە، تورکیا وا خۆی دەبینێتەوە کە بە دوا "دەروو"یەکی یاساییدا دەگەڕێت تا لە سەرێکەوە ئازادیی جووڵانەوەی بۆ مسۆگەر بکات و، لە سەرێکی تریشەوە لە گوشارە نێو دەوڵەتی و خۆرئاواییەکان دووری بخاتەوە.

لیرەوە هەندێ نیوەندی تورکی وایدەبینن کە هەردوو پەیمانی مۆسکۆو قارس کە لە سالی ١٩٢١دا ئیمزا کراون رۆلی "دەستەبەر" و "پاریزەر"ی ئەوبارە قانوونیەی ئیستای ئازەربایجان و نەخچەوان و دەسکاری نەکردنی سنوورەکانی بە تورکیاوە دەبەخشن. ئەمەش رێ بە تورکیا دەدات بچیتە نەخچەوانەوەو لەناو خاکی ئەویوە کە بە دریژاییەکی کەم (نزیکەی ١٢ کم) هاوسنووری تورکیایە، دژی هیزەکانی ئەرمەن بوەستیتەوە.

بەلاّم چ رووسیاو، چ ئەرمینیا بۆچوونی جیاوازیان هەیەو، ئەو مافە نە بە تورکیاو نە بە رووسیاش رەوا نابینن کە دەستیوەردەن.

ئەوەتانێ بالیۆزی رووسیا لە ئەنقەرە ئەلبیرت چیرنیشیڤ لە چاوپیکەوتنیکی رۆژنامەوانیدا لە رۆژنامەی "میللیەت"ی تورکیدا (لە ١٩٩٣/٤/١٤دا) دەلیت :

"نە پەیمانی مۆسکۆو نە پەیمانی قارس مافی "دەستەبەری" بە رووسیاو تورکیا دەدەن. لیرەشدا مەبەست لە نەخچەوانە. ئەو پەیمانانە سنووریان لە نیوان رووسیاو تورکیا و سێ کۆمارەکەی قەفقاسدا (ئەرمینیا، جۆرجیا و ئازەربایجان) دیاری کردووە و تیایاندا باسی گۆرانکاری لە سنووردا نەکراوە. هیچ دەستەبەرییەکیش بۆ ئیمە لەویدا نییە.. بەلاّم سەبارەت بە نەخچەوان، دەولەتەکان لە هەردوو پەیمانی قارس و مۆسکۆدا لەسەر قەوارەیەکی ئۆتۆنۆم بۆ نەخچەوان ریک کەوتوون، کە بە ئازەربایجانەوە ببەستریتەوە.

بەلاّم ئەو شیوە "قانوونییە"ی تر کە رێ بە تورکیا دەدات کاری سەربازی ئەنجامبدات، ئیمزاکردنی ریکەوتنامەیەکی بەرگریی هاوبەشە لەگەڵ ئازەربایجان و نەخچەواندا. ئەمەش مافیکە میساق و یاسا نیودەولەتیەکان رییان پێداوە.

ویرای ئەو هەولاّنەی دراون، بەلاّم ئاسۆی چارەسەرکردنی کیشەی ئەرمینیا- تورکیا، کە ناکۆکیە سەرەکییەکەیان لەسەر قەرەباغە ئاسۆیەکی نزیک نییە.

ئەرمینیا هەرگیز دەست لە قەرەباغ هەلناگریت و، قایلیش نابیت لەژیر دەسەلاّتی ئازەربایجاندا بمینیتەوە. جیگری وەزیری دەرەوەی ئەرمینیاش ئەرمان گیراگۆسیان زۆر بە راشکاوی ئەوەی راگەیاند وەختێ وتی: "گەر تیپەرگەی لاچین نەبووایە، قەرەباغیش نەدەبوو".

ئەرمەنیەکان بەرگری لە کردنەوەی تێپەڕگەیەکی تریش دەکەن کە ئەویش گلبیجیرەو، دەڵێن کە پێویست بووە تا پەیوەندی لەگەڵ قەرەباغدا بمێنێت."لەبەرئەوەی ئەگەر ئازەرییەکان توانییان تێپەڕگەی لاچین بگرنەوە دەست، تێپەڕگەیەکی دی لە دەستی ئەرمەنیەکاندا دەمێنێتەوە. ئەرمەنیەکانیش دەزانن کە ڕای گشتیی جیهانی ڕێ بە داگیرکردنی زەویوزاری ئازەری نادات، بەڵام کشانەوە لێی لەمڕۆدا دەبێتە مایەی لاوازکردنی بەرەنگاری لە قەرەباغدا.

یەکێك لە نیشانەکانی نەبوونی ئاسۆی چارەسەرێکی نزیك کە بە دڵی هەردوولا بیت، ئەو پیشنیازە سەیرەیە کە مارشاڵ یەفگینی شابۆشنیکۆڤ ی سەرۆکی هیزەکانی کۆمەڵەی دەولەتە سەربەخۆکان خستییە روو، کە گوزارشت لە هەلویستیکی رووسیا دەکات و داوای لکاندنی قەرەباغ بە رووسیاوە دەکات. شابۆشنیکۆڤ وتی (لە میللیەت ٢٨/٤/١٩٩٣دا): "ئەم مەسەلەیە تەنها بە دوو ریگە چارەسەر دەکرێ: یەکەمیان هیشتنەوەی قەرەباغە وەکو ناوچەیەکی ئۆتۆنۆمی سەر بە ئازەربایجان و بە رەزامەندیی هەموو لایەنەکان، دووەمیشیان ئەوەیە کە بکرێ بە ناوچەیەکی ئۆتۆنۆمی سەر بە رووسیا، بە مەرجیك ئەرمەنی و ئازەرییەکان بەریوەی بەرن".

بەڵام ئەو مەرجانەی کە هیزە ئەرمەنیەکان لەناو ئەرمینیاو قەرەباغدا دەیخەنە روو بۆ چارەسەری کیشەکە، زیاتر بەلای سەربەخۆیدا دەشکینەوە. وەلی گەرانەوە بۆ ئەو بارەی کە بەر لە هەلوەشانەوەی یەکیتیی سۆڤیت هەبوو؛ بە هیچ جۆریك لەگۆرێ نییە.

یەکیك لە سەرانی حیزبی تاشناقی ئەرمەنیی شۆرشگیری رکابەر لە ئەرمینیادا کە ناوی هرایەر قەرەبیتیانە دەلیت: "چۆن سیاسەتی بەلشەفیانە لە ئەوروپای خۆرهەڵاتدا بە شکستی ئەلمانیا کۆتایی هات، دەبێ لە قەفقاسیشدا ئەو سیاسەتە بە سەربەخۆیی تەواوی قەرەباغ کۆتایی بیت و هیچ چاریکی دی نییە" (میللیەت ١٧/٤/١٩٩٣)

هەروەها فیگین خاچادۆریان کە یەکیکە لە سەرانی حیزبی لیبرال-دیموکرات دەلیت "لە روانگەی مافی مرۆڤەوە ئۆتۆنۆمی مایەی دەستەبەری نییە، تاقە دەستەبەری سەربەخۆ بوونە".

هەڵوێستی ڕەسمیی دەسەڵاتیش زۆر لەم هەڵوێستەوە دوور نییە، وتە بێژی ڕەسمی بە ناوی سەرۆك تیربترۆسیان-وە (کە ناوی ئارام ئیبراهیمیانە، لە وەڵامی پرسیارێکدا سەبارەت بەوەی ئایا ئەرمینیا وەکو زەوییەکی سەر بە دەسەڵاتی ئازەربایجان دان بە قەرەباغدا دەنێت؛ وتی: "ئێستا قسە لەسەر ئەوە نییە ئەم زەوییانە هی کێن. نە تێر بترۆسیان و نە کەسێکی دی دەزانێ ئەم زەوییانە هی کێن. ئەوەی ئەمە دەزانێ بەتەنها ئەوانەن کە لەوێ ژیاون.. ئێمە دەنگمان لەگەڵ دەنگی گەلی قەرەباغدایە، ئیدی سەربەخۆیی تەواو بێت؛ یان چوونە سەر ئەرمینیا".

ناتوانین مەسەلەی قەرەباغ لە سەرجەم پەیوەندییەکانی تورکیا-ئەرمینیا جیا بکەینەوە. هەروەکو باسیشمان کرد قەرەباغ بریتییە لە سەرێکی دیاری "شاخێکی سەهۆڵین"ی پەیوەندییەکانی نێوان ئەو دوو وڵاتە. قەرەبیتیان دەڵێت: "ئێمە دژی هەر جۆرە ئاساییکردنەوەیەکی پەیوەندییەکانین بەر لەوەی تورکیا دان بە بەرپرسیارێتیی خۆیدا بنێ لە کوشتارگەکانی ١٩١٥. ئێمە ناتوانین ڕابردوو لەبیر خۆمان بەرینەوە. ئێستا ڕابردوو کاریگەرییەکی زۆری لەسەر پەیوەندییە هەنووکەییەکان هەیە. بەر لە یەکلاکردنەوەی کێشە کۆنەکان هەڵەیە باس لە پەیوەندییەکی ئازادو کراوە بکەین. سیاسەتی شینە شاهۆو سەرشاردنەوە لەناو لمدا بیهوودەیە. قسە نەکردن لەسەر کیشەکان مانای ئەوە نییە کە بوونیان نییە. زوو بێ یان درەنگ سەر هەڵدەدەنەوە" بەڵام خاچادۆریان دەلیت: "ناکرێ لە ڕێی لەبیرکردنی رابردووەوە گفتوگۆیەکی دروست بنیات بنیین".

هەرچۆنیك بیت، تورکیا بە هیچ جۆریك قایل نابیت زەویوزاری ئازەربایجان داگیر بکرێ یان قەرەباغ بە سنوورەکانی ئیرانەوە بلکینرێ و ڕێی وشکانی، با بەناو ئیرانیشدا بیت، لە نیوان ئازەربایجان و نەخچەواندا نەمینیت. لیرەوە ئاگادارکردنەوەکەی حیکمەت چەتین ی وەزیری پیشووی تورکیا بۆ ئەرمەنیەکان کە دەلیت "تورکیا ناچار نەکەن ئۆپەراسیۆنیکی قوبرسیانەی دی لە قەفقاسدا ئەنجامبدات" لە توانایدایە دوو چۆلەکە بە بەردیك بکوژیت: یەکەمیان بەرگرتن لە

ئەرمینیا و لەبەدیهێنانی خۆزگەو خەونەکانی، دووەمیشیان کردنەوەی تێپەڕگەیەکی وشکانیی ڕاستەوخۆ بەناو ئەرمینیادا، لە نێوان ئەرمینیاو نەخچەوانداو، بەستنەوەی تورکیا لەڕێی وشکانی‌یەوە و بۆیەکەمجار بە ئازەربایجان و ئاسیای ناوەڕاستەوە. هەرچۆن تورکیا زۆر بە توندی دژ بە داگیرکردنی زەویوزاری ئازەری دەوەستێتەوە لەلایەن ئەرمینیاوە و، هەوڵدەدات ئەوە نەبێ بە "ئەمری واقیع"، ئەرمینیاش لەلایەن خۆیەوە تەقەللا دەدات هەل بۆ تورکیا نەڕەخسێ تا تێپەڕگەیەکی وشکانیی ڕاستەوخۆ لە نێوان نەخچەوان و ئازەربایجاندا دروستبکات.

ئەگەر ئەم دوو پڕۆژەیەی ئەرمینیاو تورکیا لە ناوەڕاستی ڕێدا بەیەك نەگەن؛ ئەوا پێشبینیکردنی پەرەسەندنی ڕووداوەکان بە تەنها دەچێتە خانەی ڕەمڵ لێدانەوەو هیچی دی.